

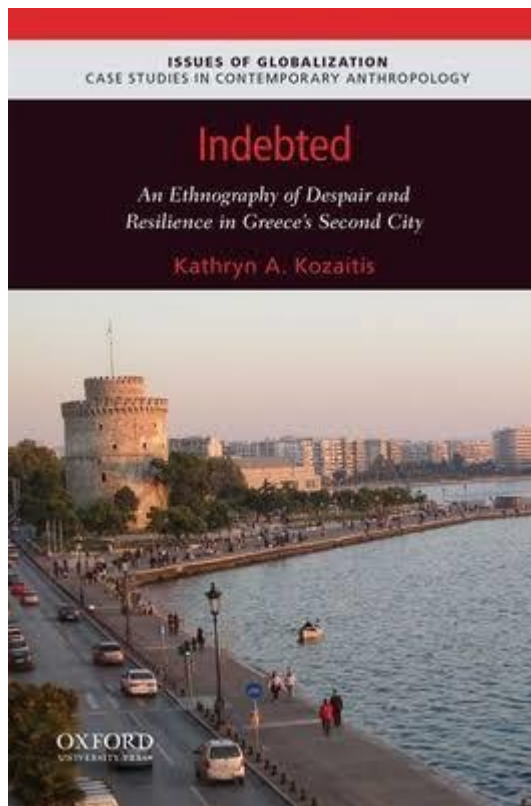
Βιβλιοπαρουσίαση

Χρεωμένοι: Μια Εθνογραφική Εξέταση της Απελπισίας και Ανθεκτικότητας στη Δεύτερη Πόλη της Ελλάδος της Κατερίνας Α. Κοζαΐτη

Αλέξανδρος Μακεδών
Υπεύθυνος, Εκπαιδευτική Μονάδα, ATINER

Εισαγωγική Ανάλυση της Μεθοδολογίας της Συγγραφέως

Γραμμένο Αγγλιστί το μικρό αυτό βιβλίο (242 σελίδες) της Ελληνοαμερικανίδας ανθρωπολόγου Δρ. Κατερίνας Κοζαΐτη καθηγήτριας στο πανεπιστήμιο Τζόρτζια Στέιτ στην Αμερική και πρώην πρόεδρου του τμήματος ανθρωπολογίας στο εν λόγω πανεπιστήμιο είναι θα έλεγα μια δημοσιογραφική αποτύπωση των αισθημάτων και σκέψεων διαφόρων Θεσσαλονικέων της μέσης τάξης κυρίως νέων για την οικονομική κρίση τα τρία πρώτα χρόνια της κρίσης στην Ελλάδα δηλαδή από το 2009 μέχρι το 2012 (σσ. 40-47). Ο αναγνώστης ίσως από τη μια να εκτιμήσει τις δημοσιογραφικά και αισθηματικά άψογα αποτυπωμένες παρατηρήσεις της συγγραφέως (με μερικές σπάνιες εξαιρέσεις σχετικά με το ακριβές των μεταφράσεών της από τα Ελληνικά στα Αγγλικά, βλ. σσ. 95, 117, 165). Από την άλλη όμως ίσως ο αναγνώστης απογοητευθεί γιατί οι συνεντεύξεις της συγγραφέως ήταν κοινωνικά περιορισμένες δηλαδή «τυλιγμένες» γύρω από τις απόψεις μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων αντί αντιπροσωπευτικά όλων των κατοίκων της πόλης. Πασίφανεϊς είναι με την απουσία τους κοινωνικές ομάδες για τις οποίες η Θεσσαλονίκη είναι φημισμένη όπως η περίφημη «φτωχολογιά» της, μέλη εργατικών συνδικάτων ή κατώτεροι υπάλληλοι του δημόσιου (εν ολίγοις η εργατική της τάξη). Απουσιάζουν επίσης σχεδόν ολοκληρωτικά μέλη επαγγελματιών για τα όποια είναι γνωστή η πόλη όπως επί παραδείγματι στρατιωτικών που κατοικούν σε μεγάλο βαθμό στη συμπρωτεύουσα με τα πασίγνωστα στρατιωτικά της

σύμβολα όπως τη στρατιωτική λέσχη, το 3^ο σώμα στρατού, στρατιωτικό νοσοκομείο και πολυκατοικίες κτλ. Κάτι ανάλογο μπορεί να πει κανείς και για άλλα επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης που δυστυχώς δεν φαίνεται να αντιπροσωπεύτηκαν επαρκώς η απουσιάζουν τελείως από το πληθυσμιακό δείγμα της συγγραφέως παρόλο που ισχυρίζεται ότι έκανε παρά πολλές συνεντεύξεις (συνολικά περίπου 600 συνεντεύξεις, σ. 35). Μπορεί λοιπόν κάποιος εύλογα να διερωτηθεί, πόσο αντιπροσωπευτικές των απόψεων του «κοινού Θεσσαλονικιού» είναι οι απόψεις που κατέγραψε; Παρόλο που ισχυρίστηκε στις αρχικές σελίδες του βιβλίου της ότι κατέγραψε τις απόψεις των κοινών ανθρώπων (“ordinary people” σ. 36) δυστυχώς μια αμερόληπτη ανάλυση του πληθυσμιακού της δείγματος (των ανθρώπων των οποίων τις απόψεις κατέγραψε) δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τέτοιου είδους υπέρ-γενικευμένο ισχυρισμό.

Το παράδοξο του λόγου είναι ότι παρόλο που η ίδια η συγγραφέας επανειλημμένα περιγράφει τους ανθρώπους των οποίων τις απόψεις κατέγραψε σαν άτομα της μέσης τάξης (“middle class status” π.χ. βλ. σσ. 152, 159, 167, 179, 214 επίσης 172, 176, 187) δυστυχώς όπως προανέφερα ισχυρίστηκε στα εισαγωγικά της κείμενα ότι αναλύει τις απόψεις «κοινών ανθρώπων» της συμπρωτεύουσας (σ. 36). Όταν αναφέρεται στους Θεσσαλονικείς των οποίων τις απόψεις κατέγραψε χρησιμοποιεί το γενικό όρο «Θεσσαλονικείς» (“Thessalonikians”) υπονοώντας ότι κατέγραψε αντιπροσωπευτικά τις απόψεις όλων των Θεσσαλονικέων κι όχι μόνο αυτών που προέρχονται από μια μη αντιπροσωπευτική ομάδα της μέσης τάξης (σσ. 33, 34, 145, 193). Αν η Θεσσαλονίκη κατοικείτο μόνο από άτομα της μέσης τάξης ή αν τα άτομα αυτά θεωρούνται «κοινά» εν αντιθέσει λ.χ. μέλη της εργατικής τάξης που για τον α η β λόγο θεωρούνται μη κοινά ή ας πούμε «εξαιρετικά» (“extraordinary”) τότε ίσως θα μπορούσε ο αναγνώστης του βιβλίου της να θεωρήσει το περιορισμένο κοινωνικό φάσμα του πληθυσμιακού της δείγματος περίπου αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού της πόλης (γραφώ «περίπου» γιατί όπως προανέφερα το πληθυσμιακό της δείγμα δεν είναι στατιστικά αντιπροσωπευτικό ούτε της μέσης τάξης). Δυστυχώς όμως η Θεσσαλονίκη είναι γνώστη στο πανελλήνιο σα μια πόλη που είναι κάθε άλλο παρά μονομερώς μεσοαστικής προέλευσης. Η συμπρωτεύουσα είναι γνωστή για τις πατροπαράδοτες φτωχογειτονιές της, τη προσφυγιά και το εργατικό της κίνημα δηλαδή σα μια πόλη που ιστορικά είναι τουλάχιστον κατά το ήμισυ εργατικής/προσφυγικής προέλευσης. Μια τέτοια φτωχολογιά έχει απαθανατισθεί στο γνωστότατο τραγούδι του Στέλιου Καζαντζίδα «Θεσσαλονίκη μου» (στίχοι Χρήστου Κολοκοτρώνη, Θεσσαλού, μουσική Μανώλη Χιώτη). Στο τραγούδι του ο Καζαντζίδης αποκαλεί τη συμπρωτεύουσα «μεγάλη φτωχομάνα». Η εργατική τάξη της Θεσσαλονίκης αποτελεί ιστορικά και κοινωνικά ένα ανυπόστατο μέρος της προσωπικότητας της πόλης και επομένως θα έπρεπε μια έρευνα απόψεων των «κοινών ανθρώπων» (“ordinary people”) να την συμπεριλάβει ή να την αντιπροσωπεύσει.

Μια άλλη ίσως αμφισβητήσιμη επιστημονικής αξίας μέθοδος της συγγραφέως είναι η σχεδόν απόλυτη ανωνυμία των ανθρώπων των οποίων τις απόψεις υποτίθεται κατέγραψε. Με άλλα λόγια λείπει σχεδόν εξ ολοκλήρου η επώνυμα τεκμηριωμένη συνέντευξη για του λόγου το αληθές π.χ. ακριβώς ποιος ή ποια είτε τι, που και πότε. Δεν θέλω εδώ να υπονοήσω ότι η συγγραφέας ίσως εφεύρε απόψεις που υποστηρίζουν το α η β αποτέλεσμα πόσο μάλλον ότι χειραγώγησε συγκεκριμένα αποτελέσματα. Απλά υποδεικνύω το γεγονός ότι χωρίς κάποια επώνυμη στοιχειοθέτηση ανθρώπων των οποίων οι απόψεις κατεγράφησαν ή

τουλάχιστον πρόσβαση σε σημειώσεις, μαγνητοφωνήσεις κτλ της συγγραφέως δύσκολα μπορεί κανείς να επιβεβαιώσει το αληθές είτε όλων των απόψεων που αναφέρονται στο βιβλίο ή του τρόπου καταγραφής τους. Είναι γνωστό στις κοινωνικές επιστήμες ότι δυστυχώς υπήρξαν πολλοί ερευνητές που παρουσίασαν μόνο στοιχεία που προωθούν δικές τους αντιλήψεις αντί αντιπροσωπευτικά, αντικειμενικά, αμερόληπτα και «ολοκληρωτικά» (επί παραδείγματι βλ. το σύντομο αλλά κατά τη γνώμη μου επαρκώς ενημερωτικό άρθρο της Αγγλικής Βικιπαίδειας (Wikipedia) για επιστημονικές περιπτώσεις, Αγγλιστί “List of Scientific Misconduct Incidents” Ελληνιστί «Κατάλογος Επιστημονικών Περιστατικών Κακής Συμπεριφοράς»). Δυστυχώς γνωρίζουμε επιστήμονες που «αλλοίωσαν» ή κατασκεύασαν πρωτογενή στοιχεία που ίσως υποδεικνύει τη μεγάλη σημασία που έχει η πρόσβαση από τρίτους σε αρχικές πηγές που κατονομάζονται, αρχειοθετούνται και ταυτοποιούνται. Είμαι βέβαιος ότι η συγγραφέας διατηρεί αναλλοίωτο το αρχείο των συνεντεύξεών της σε περίπτωση που ένας τρίτος κοινωνικός επιστήμων θα ήθελε με την άδεια της συγγραφέως ασφαλώς να κάνει μια «δεύτερη» ανάλυση, ανασκευή θεωρημάτων ή αποτελεσμάτων ή απλή επιθεώρηση αρχικών στοιχείων. Απλά το αναφέρω αυτό γιατί δυστυχώς δεν βρήκα στο βιβλίο της συγγραφέως κάποια αναφορά στο αρχικό της αρχείο. Ίσως θα ήταν κάλο να τεκμηριώσει σε κάποια μελλοντική έκδοση του βιβλίου της με μεγαλύτερη ακρίβεια τις αρχικές της πηγές, τον τρόπο πρόσβασης στο αρχείο της ή τη δυνατότητα επαλήθευσης των πηγών της.

Η συγγραφέας βγάζει συμπεράσματα για το πως θα σωθεί ο λαός της Θεσσαλονίκης από την κρίση όπως επί παραδείγματι μέσω συνεργασιών και αφιλοκερδών δραστηριοτήτων (σσ. 193-197). Τέτοιου είδους απόψεις ήταν ήδη γνώστες όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα πολύ πριν από την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Δυστυχώς λείπει από τις αναλύσεις της συγγραφέως μια ιστορική αναθεώρηση του ρόλου της εργατικής τάξης της Θεσσαλονίκης στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των κατοίκων της για την κρίση. Επί παραδείγματι απουσιάζουν από το βιβλίο της συγγραφέως αναλύσεις προηγούμενων οικονομικών κρίσεων όπως αυτών που κατά τη γνώμη διαφόρων συγγραφέων προήλθαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα τουλάχιστον εν μέρει από την επιβολή ξένων συμφερόντων μέσω της λεγόμενης «πολιτικής των κανονιοφόρων» ή απειλής οικονομικού αποκλεισμού (λ.χ. βλ. το βιβλίο του Αντώνη Κλάση *Πολιτική και Διπλωματία της Ελληνικής Εθνικής Ολοκλήρωσης, 1821-1923*). Ένα άλλο ενδιαφέρον ιστορικό γεγονός συνέβη κατά τη διάρκεια της Ναζιστικής κατοχής όταν πολλοί Έλληνες εφάρμοσαν συστήματα οικονομικής επιβίωσης σε ορεινές περιοχές (βλ. επί παραδείγματι βιβλία του Κ. Τσουκαλά κ.α. για τη κατοχή). Η συγγραφέας παρουσιάζει τα υποτίθεται εκ των συζητήσεων της προκύπτοντα συμπεράσματα για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης στον επίλογο του βιβλίου της (σσ. 200-215) χωρίς να κάνει μια περαιτέρω ιστορική ανάλυση τέτοιου είδους απόψεων. Παρόμοιες «λύσεις» προτεινόνταν εδώ και πολλές δεκαετίες πριν από την έναρξη της κρίσης από σοσιαλιστές διανοομένους της λεγόμενης «αριστεράς». Ο αναγνώστης που δεν γνωρίζει την ιστορία της πόλης όπως πιθανόν συμβαίνει με αναγνώστες που κατοικούν στο εξωτερικό (αφού το βιβλίο της είναι γραμμένο στα Αγγλικά) ίσως πιστέψει διαβάζοντας το βιβλίο της συγγραφέως ότι τέτοιου είδους λύσεις ανακαλύφθηκαν από τους συνομιλητές της εκ του μηδενός ή υποτίθεται αποκλειστικά σαν αποτέλεσμα έμπνευσής τους από την προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την κρίση (π.χ. βλ. σ. 33 όπου η συγγραφέας εκφράζει τη δική της άποψη σχετικά με το ρόλο που

παίζουν οι κρίσεις για την εφεύρεση λύσεων). Μια ιστορική ανάγνωση του εργατικού κινήματος της Θεσσαλονίκης ίσως αποδείξει ότι μέλη της εργατικής τάξης της συμπρωτεύουσας σφυρηλατούσαν για πολλές δεκαετίες προπολεμικά και μεταπολεμικά (πριν και μετά το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο) τέτοιου είδους απόψεις. Για πολλές δεκαετίες η Θεσσαλονίκη σειόταν από πολιτικές αντιπαραθέσεις συμπεριλαμβανόμενων τεράστιων διαδηλώσεων και μαζικών απεργιών που μεταπολεμικά συγκλόνισαν τη συμπρωτεύουσα αποδεικνύοντας μ' αυτό τον τρόπο την πλήρως ανεπτυγμένη πολιτική συνείδηση των κατοίκων είτε υπέρ είτε κατά διαφόρων απόψεων σοσιαλιστικού χαρακτήρα. Με άλλα λόγια οι Θεσσαλονικείς είχαν «γαλουχηθεί» για πολλές δεκαετίες μέσα σε σοσιαλιστικού τύπου ιδεολογίες. Αν τέτοιου είδους απόψεις δεν εφαρμόστηκαν ίσως οφείλεται όχι στην άγνοια των Θεσσαλονικέων όπως ίσως κάποιος αναγνώστης υποθέσει διαβάζοντας το βιβλίο της Δρ. Κοζαΐτη αλλά στις πολιτικές τους αντιπαραθέσεις ή ίσως και στη στοχευόμενη καταπίεση όσων τις πρότειναν όπως φυλακίσεις, απολύσεις κτλ. (βλ. το βιβλίο του Μιχάλη Μαραβέλια *Θεσσαλονίκη: Μήτρα Ταξικής Πάλης*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2019). Ίσως μάλιστα τέτοιου είδους απόψεις όπως αυτές που προτείνει η συγγραφέας (που υποτίθεται προήλθαν από τις συνεντεύξεις της) ήταν και ο κύριος λόγος που η εργατική τάξη διώχθηκε από δεξιές κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια διδακτορικών καθεστώτων όπως προπολεμικά από τη διδακτορική κυβέρνηση Ιωάννη Μέταξα ή μεταπολεμικά από τη στρατιωτική χούντα του 1967. Τέλος για να υπογραμμίσω τον ιστορικά θεμελιώδη ρόλο της εργατικής τάξης στη Θεσσαλονίκη, υπενθυμίζω στους αναγνώστες ότι στη Θεσσαλονίκη γεννήθηκε το εργατικό κίνημα της Φεντερασιόν που αρχικά ξεκίνησαν οι Έλληνο-Εβραίοι κάτοικοί της (βλ. το άρθρο της Βικιπαιδείας για τη Φεντερασιόν για μια περιληπτική αλλά κατά τη γνώμη μου επαρκώς διαφωτιστική ιστορία αυτής της οργάνωσης). Η Φεντερασιόν ήταν ένα καθαρά εργατικό κίνημα που αργότερα μετεξελίχθηκε στο κομμουνιστικό κόμμα Ελλάδος. Εμβληματικό ίσως είναι το γεγονός ότι στη Θεσσαλονίκη δολοφονήθηκε ο δημοφιλής βουλευτής της ΕΔΑ δηλ. του κομμουνιστικού κόμματος Ελλάδος Γρήγορης Λαμπράκης το 1963. Το χαρακτήρισα το γεγονός αυτό σαν «εμβληματικό» γιατί ίσως υποδεικνύει το βαθμό διωγμού και καταπίεσης ανθρώπων που υποστήριζαν σωστά ή όχι σοσιαλιστικού τύπου αλλαγές και ιδεολογίες.

Οι φαινομενικά «συγκρουόμενες» δηλ. αντιφατικές υποδείξεις της συγγραφέως σχετικά με το εύρος της έρευνας της μεταξύ των ισχυρισμών της στα εισαγωγικά της κείμενα από τη μια (δηλαδή ότι ερεύνησε τις απόψεις των «κοινών ανθρώπων») και της περιγραφής της κοινωνικής προέλευσης των συνομιλητών της στα ύστερα κεφάλαια του βιβλίου από την άλλη (δηλ. ότι οι συνομιλητές της ήταν άτομα μέσης τάξης) καθιστούν τα συμπεράσματά της αμφιβόλου επιστημονικής αξίας. Αν ο αναγνώστης ενδιαφέρεται για μια έρευνα απόψεων που αντιπροσωπεύουν όλες τις κοινωνικές τάξεις της Θεσσαλονίκης τότε ίσως απογοητευθεί γιατί η έρευνα της Δρ. Κοζαΐτη στερείται «αντιπροσωπευτικής» ιδιότητας. Αναλύω περαιτέρω μερικές από τις απόψεις που κατέγραψε η συγγραφέας στη συνέχεια αυτής της βιβλιοπαρουσίασης στην ενότητα «Εξέταση του Περιεχομένου».

Επιχείρημα Υπέρ της Μεθοδολογίας που Εφάρμοσε η Συγγραφεύς

Ίσως κάποιος επιχειρηματολογήσει ότι δεν κατάλαβα τη μεθοδολογία της ανθρωπολογίας που εφάρμοσε η συγγραφεύς στην ερευνά της και συγκεκριμένα της «εκ του σύνεγγυς» έρευνας ηθών και εθίμων των ντόπιων δηλ. των λεγόμενων «αθαγενών» (Αγγλιστί “natives”). Στ’ Αγγλικά η μέθοδος της εκ του σύνεγγυς έρευνας είναι γνωστή σαν “participant observation”. Η ίδια η συγγραφεύς ισχυρίζεται ότι τη χρησιμοποίησε (σ. 43). Με άλλα λόγια ίσως κατηγορηθώ ότι εξασκώ λάθος κριτική. Αντί να συζητήσω την «εκ του σύνεγγυς» ανθρωπολογική μέθοδο που εφάρμοσε η συγγραφεύς κατευθύνω τα βέλη μου εναντίον μιας δήθεν λανθασμένης στατιστικής διαχείρισης του πληθυσμιακού της δείγματος που η συγγραφεύς σαν ανθρωπολόγος ούτε ήθελε ούτε σκόπευε ούτε θεώρησε σωστό να εφαρμόσει. Δυστυχώς αυτό το επιχείρημα δεν ευσταθεί. Η συγγραφεύς δεν εφάρμοσε ούτε αυτή τη μέθοδο δηλαδή την ανάλυση απόψεων των Θεσσαλονικέων βάσει της μεθοδολογίας της «εκ του σύνεγγυς» έρευνας. Πως έτσι; Πολλές από τις συνεντεύξεις που έκανε έλαβαν χώρα σε ημιπολυτελή καφέ όπως το καφέ ενός ημιπολυτελούς ξενοδοχείου της Θεσσαλονίκης και ενός γνωστού μουσείου αντί της εκ του σύνεγγυς «έρευνας» στις γειτονιές της συμπρωτεύουσας (σ. 35). Η επιλογή τέτοιων χώρων για τις συνεντεύξεις είναι εμβληματική της ταξικά περιορισμένης προέλευσης των περισσότερων απ’ αυτούς με τους οποίους συζήτησε. Εν αντιθέσει με την εκ του σύνεγγυς έρευνα των λεγόμενων «κοινωνικών» ή πολιτισμικών ανθρωπολόγων (social/cultural anthropologists, βλ. άρθρο για τη «Κοινωνική Ανθρωπολογία» στη Βικιπαιδεία) που από ότι γνωρίζω συγκατοικούν στην ίδια περιοχή όπου κατοικούν και οι «αθαγενείς» των οποίων τα ήθη και έθιμα εξετάζουν η Δρ. Κοζαΐτης διάλεξε να διανυκτερεύσει σε ημιπολυτελές ξενοδοχείο. Αν κάτι τέτοιο ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να το καταφέρει δηλ. να μείνει σε κάποια γειτονιά ή γειτονιές της συμπρωτεύουσας κι όχι σε ημιπολυτελές ξενοδοχείο επειδή ας υποθέσουμε θα έπρεπε μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα να επιστρέψει στη διδασκαλική της έδρα στην Αμερική τότε θα μπορούσε είτε να είχε περιοριστεί σε μια μόνο γειτονιά για την εκ του σύνεγγυς μελέτη των κάτοικων της ή τουλάχιστον να διευκρινίσει εξ αρχής στα εισαγωγικά κείμενα του βιβλίου της το περιορισμένο δηλ. μη αντιπροσωπευτικό και μη ανθρωπολογικά «εκ του σύνεγγυς» χαρακτήρα της έρευνάς της. Κατά τη γνώμη μου και ελπίζω τη γνώμη οποιουδήποτε αλλού αντικειμενικού βιβλιοπαρουσιαστή η έρευνα της συγγραφέως δεν είναι ούτε στατιστικά άλλα ούτε και «ανθρωπολογικά» αντιπροσωπευτική του λαού της συμπρωτεύουσας.

Αν η συγγραφεύς είχε προσδιορίσει προκαταρκτικά στην εισαγωγή του βιβλίου της τα επιστημονικά «μειονεκτήματα» της μελέτης της τότε παραδόξως θα είχε διευκολύνει και μελλοντικούς ερευνητές στη διεξαγωγή ερευνών για την οικονομική κρίση στην Θεσσαλονίκη και γενικότερα στην Ελλάδα. Τι εννοώ μ’ αυτό; Όταν κάποιος συγγραφεύς εξασκεί αυτοκριτική προσδιορίζοντας τα «μειονεκτήματα» της μεθοδολογίας του τότε εκ των πρότερων βοηθά του επομένου που θα κάνουν μια παρόμοια έρευνα να την κάνουν πιο ορθολογικά.

Χρησιμότητα Βιβλίου

Παρ' όλο που η συγγραφέας δεν εξάσκεισαι τέτοιου είδους αυτοκριτική και παρόλο που κατά τη γνώμη μου στερείται επιστημονικής μεθοδολογίας συμπεριλαμβανόμενου ενός μη αντιπροσωπευτικού πληθυσμιακού δείγματος, η έρευνά της προσφέρει αξιόλογο και ιστορικά ανεπανάληπτο δημοσιογραφικό υλικό. Χρησιμοποιώντας την ήδη «ποδοπατημένη» της συγγραφέως μελλοντικοί ερευνητές θα μπορούσαν να ολοκληρώσουν την έρευνα που άρχισε χρησιμοποιώντας είτε τη μεθοδολογία της εκ του σύνεγγυς μελέτης (“participant observation”) που γενικότερα θεωρείται ένα είδος της λεγόμενης «ποιοτικής» έρευνας (qualitative research) ή της δημογραφικά ή στατιστικά αντιπροσωπευτικής μελέτης η γενικότερα της λεγόμενης «ποσοτικής» έρευνας (quantitative research) ή ενός συνδυασμού των δυο αυτών ειδών κοινωνικής έρευνας. Δυστυχώς είναι πλέον αδύνατον να γυρίσει κάποιος τους δείκτες του χρόνου πίσω για να επαναλάβει αυτό που αποπειράθηκε να κάνει η συγγραφέας σχετικά με τις απόψεις και εμπειρίες των Θεσσαλονικέων τα τρία πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης. Παραδόξως λοιπόν η μελέτη της συγγραφέως όσο κι αν στερείται επιστημονικής αξίας αποκτά μια «ιστορική υπεραξία» σαν μια κυρίως δημοσιογραφική αποτύπωση απόψεων.

Εξέταση του Περιεχομένου

Λόγω της ιστορικά πρωτοφανούς ξενίτευσης πολλών μορφωμένων νέων κατά τη διάρκεια της κρίσης θεωρώ το βιβλίο της συγγραφέως ενδιαφέρον σα μια δημοσιογραφική πηγή γνώσεων επί θεμάτων που ίσως απασχολούσαν τους νέους εκείνης της περιόδου (και υπογραμμίζω «ίσως» λόγω της προαναφερθείσας έλλειψης επιστημονικής μεθοδολογίας). Οι κάτοικοι με τους οποίους συνομίλησε η συγγραφέας εξέφρασαν ένα ευρύ τόξο απόψεων αρχίζοντας απ' αυτούς που θα ήθελαν να ταξιδεύσουν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά ή να συνεχίσουν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές, άλλους που διάλεξαν να παραμείνουν στην Ελλάδα για να συνεχίσουν να δουλεύουν έστω και δωρεάν ή με την ελπίδα ότι κάποτε θα πληρωθούν και καταλήγοντας σ' αυτούς που είχαν σκοπό όχι μόνο να βρουν δουλειά εντός Ελλάδος αλλά και να πρωτοστατήσουν στην αναδιοργάνωση της οικονομίας, την ανακατάταξη προσωπικών τους αξιών ή την τολμηρή και δημιουργική επιχειρησιακή άνθηση της χώρας (βλ. ενότητες «Νέοι, Μορφωμένοι και Ψάχνοντας» Αγγλιστί “Young, Educated, and Searching”, σσ. 156-159, «Η Ματαιότητα της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης» Αγγλιστί “The Futility of Higher Education”, σσ. 159-161, «Συνέχεια της Εξάρτησης» Αγγλιστί “Continuum of Dependence”, σσ. 161-164, «Να Φύγω ή να Μη Φύγω» Αγγλιστί “To Leave or Not to Leave,” σσ. 164-166, επίσης σσ. 139-146, 152-155, 201-208). Επί παραδείγματι σχετικά με την τελευταία προαναφερθείσα ομάδα νέων (δηλ. αυτών που διάλεξαν να μη ξενιτευτούν) μερικοί επένδυσαν χρόνο, σκέψη, λεφτά ή εργασία στην ανάπτυξη της υπαίθρου που προηγουμένως είχαν παραμελήσει ή περιφρονήσει όπως τη γεωργία και τη κτηνοτροφία και γενικά την επιστροφή στην ύπαιθρο συνήθως σε περιοχές καταγωγής τους (βλ. λ.χ. σ. 162, επίσης ενότητα «Γεωργία» Αγγλιστί “Agriculture”, σ. 142-146). Ένας άλλος κοινός παρανομαστής των απόψεων των συνομιλητών της συγγραφέως ήταν όχι μόνο η αυτοκριτική, ένα θέμα στο οποίο επανέρχομαι συντόμως, αλλά όπως

προανέφερα και η συνακόλουθη υπόσχεσή τους για ένα καλύτερο μέλλον που θα χαρακτηρίζεται από την ανιδιοτελή συνεργασία (σσ. 186, 195-198). Πολλοί από τους συνομιλητές της συγγραφέως εξέφρασαν αντικυβερνητικές απόψεις για την υποτιθέμενη διαφθορά, νεποτισμό και κλοπές από τους κυβερνόντες (βλ. ενότητες «Κρατικοί Αξιωματούχοι» και «Έλληνες Πολίτες» Αγγλιστί “State Officials” σσ. 94-97 και “Greek Citizens” σσ. 104-114 αντιστοίχως). Η συγγραφέως δυστυχώς δεν παραθέτει αποδεικτικά στοιχεία που να υποστηρίζουν ή να απορρίπτουν τέτοιου είδους αντί-κυβερνητικές κατηγορίες.

Εν περιλήψει οι λόγοι που κατά τη γνώμη των συνομιλητών της συγγραφέως συνέβαλαν στη κρίση συμπεριλαμβάνουν μεταξύ άλλων την πιστωτική εξάρτηση, ξενολατρία, ευκολόπιστη αν και ανεκπαιδευτη διαχείριση πιστωτικών καρτών, κρατική διαφθορά όπως τα λεγόμενα «ρουσφέτια», νεποτισμός, ευνοιοκρατία συμπεριλαμβανομένης της μη αξιοκρατικής πρόσληψης υπάλληλων, κλοπές χρημάτων, επισφαλής εξάρτηση των εργαζομένων από το εισόδημά τους, προσωπικά ελαττώματα των Ελλήνων όπως της υποτιθέμενης φοροδιαφυγής, επίδειξης και αποφυγής πολύωρου εργασίας όπως παρεμπιπτόντως συχνά κατηγορούσαν οι ξένοι τους Έλληνες δηλαδή ότι είναι τεμπέληδες (σσ. 113-114, 154).

Δυστυχώς όπως περιγράφω κάτωθι απουσιάζει η «εμβαθυμένη επανεξέταση» των απόψεων των συνομιλητών από τη συγγραφέα. Μια τέτοια επανεξέταση θα μπορούσε να είχε γίνει βάσει αποδεικτικών/αντικειμενικών στοιχείων άλλα και βάσει κοινωνικό-ψυχολογικών θεωριών ή ήδη πραγματοποιηθέντων ερευνών ανθρώπων που πέρασαν σοβαρές οικονομικές ή άλλες «κρίσεις». Σχετικά με το τελευταίο (θεωρίες και έρευνες) υπάρχει ένας μεγάλος όγκος ερευνών για ανθρώπους που έχουν υποστεί παρόμοιες «τραυματικές εμπειρίες» σαν αυτές των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Γιατί δεν αναφέρονται από τη συγγραφέα; Τέτοιου είδους έρευνες και θεωρίες βρίθουν σχεδόν σ’ όλες τις κοινωνικές επιστήμες όπως επί παραδείγματι αυτές των Αντόρνο (Theodor W. Adorno, *The Authoritarian Personality* Ελληνιστί *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*), Φανόν (Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* Ελληνιστί *Οι Άθλιοι της Γης*), Μέμμι (Albert Mimi, *Dominated Man* Ελληνιστί *Ο Κυριαρχημένος Άνθρωπος*), Φρέιρε (Paulo Freire, *Pedagogy of the Oppressed* Ελληνιστί *Η Διαπαιδαγώγηση των Καταπιεσμένων*), Μαρκούσε (Herbert Marcuse, *One Dimensional Man* Ελληνιστί *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*) και άλλων.

Σχετικά με επανεξετάσεις απόψεων για «του λόγου το αληθές» νομίζω ότι ο κοινωνικός ερευνητής πρέπει να επανεξετάζει οποιεσδήποτε απόψεις καταγράφει βάσει αποδεικτικών στοιχείων. Μου έκανε εντύπωση πόσες φορές στις σημειώσεις μου για το βιβλίο έγραφα κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης μου ότι λείπουν αντικειμενικά στοιχεία που να υποστηρίζουν ή αντιθέτως να υπονομεύουν διάφορες απόψεις που εξέφρασαν οι συνομιλητές της συγγραφέως. Άλλο το να καταγράφεις αυτούσια απόψεις χωρίς να ασκείς κριτική στους συνομιλητές σου όπως και πρέπει να κάνει ο ερευνητής όταν αναλύει «εκ του σύννεγγυς» τις άξίες, ήθη και έθιμα των «ιθαγενών» (όπως υποτίθεται κάνουν οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι) κι άλλο να αποδέχεσαι τις απόψεις των συνομιλητών σου στο οποιοδήποτε άρθρο ή βιβλίο αποφασίσεις να γράψεις σαν ακριβείς περιγραφές της κοινωνικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια η συγγραφέως δεν κράτησε επαρκώς την απαιτούμενη απόσταση μεταξύ απόψεων και πραγματικότητας που ο κάθε αναλυτής κοινωνικών ρευμάτων γνωρίζει πως πρέπει να κρατά για λόγους αντικειμενικότητας και

ανακάλυψης της αλήθειας. Χωρίς μια «αντικειμενική» ανάλυση υπάρχει ο κίνδυνος οι απόψεις να αντικαταστήσουν την πραγματικότητα.

Παραθέτω κάτωθι μερικές από τις απόψεις που κατέγραψε η συγγραφέας παραδειγματικά για να επισημάνω την προαναφερθείσα έλλειψη από το βιβλίο της μιας πιο εμβαθυμένης και αντικειμενικά στοιχειοθετημένης επανεξέτασης. Μια τέτοια είδους επανεξέταση ίσως μας βοηθήσει να σκεφτούμε πιο ορθολογικά και «χρήσιμα» για τις αιτίες που προκάλεσαν την οικονομική κρίση. Πολλοί απ' αυτούς με τους οποίους συνομίλησε η συγγραφέας εξέφρασαν την λύπη τους που έχασαν ή διακινδυνεύουν να χάσουν όχι μόνο τους μισθούς τους ή τις επιχειρήσεις τους αλλά και πολυτελή αγαθά όπως παραθεριστικά σπίτια (σσ. 101, 125-126) ή πολυτελή αυτοκίνητα (σσ. 101, 109-111). Ίσως διερωτηθεί κάποιος, πόσοι από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης πριν την έναρξη της κρίσης είχαν παραθεριστικά σπίτια ή πολυτελή αυτοκίνητα; Πόσο αντιπροσωπευτικές του συνόλου των απόψεων των Θεσσαλονικέων ήταν τέτοιου είδους ανησυχίες κατά τη διάρκεια της κρίσης αφού εκ των πραγμάτων πολλοί αν όχι οι περισσότεροι των κάτοικων δεν είχαν τους οικονομικούς πόρους για να αγοράσουν τέτοιου είδους αγαθά, πόσο μάλλον να ανησυχούν αν θα τα χάσουν; Απορίας άξιον είναι αν μέλη της εργατικής τάξης θα εξέφραζαν παρόμοιες ανησυχίες. Δεδομένου της ιστορικά δραστήριας συμμετοχής μελών της εργατικής τάξης της Θεσσαλονίκης στα κοινωνικά δρώμενα συμπεριλαμβανόμενων των συνέχων απαιτήσεων τους για δίκαιες μισθώσεις ίσως διάλεγαν να συζητήσουν όχι την αγορά πολυτελών ειδών σαν μια από τις αιτίες που οδήγησαν στην κρίση αλλά για άλλου είδους αιτίες όπως επί παραδείγματι τις λεγόμενες «καπιταλιστικές» μορφές εκμετάλλευσης των εργαζομένων.

Οι συνομιλητές της συγγραφέως κατηγορούν τους εαυτούς τους, την κυβέρνηση και γενικότερα τους Έλληνες (σσ. 109-111, 171-174) για διάφορες συμπεριφορές που όμως η συγγραφέας καταγράφει σα να αντιπροσωπεύουν αντικειμενικά την κοινωνική πραγματικότητα αντί τον τρόπο με τον οποίο οι συνομιλητές της αφομοίωσαν ή αποκρυπτογράφησαν τη πραγματικότητα. Επί παραδείγματι μερικοί από τους συνομιλητές της συγγραφέως ανέφεραν σαν μια από τις αιτίες για την κρίση την εξωτερική επίδειξη μέσω της απόκτησης των προαναφερθέντων αγαθών πολυτελείας (σσ. 108-111). Μια πιο προσεκτική ανάλυση των απόψεών τους ίσως αποδείξει ότι η συμπεριφορά τους δεν ήταν τελείως ανορθολογική όπως μερικοί από τους συνομιλητές της ισχυριστήκαν (και η συγγραφέας φαίνεται να αποδέχτηκε, βλ. σσ. 107-108) αλλά περίπου αναμενόμενη αν και ίσως επιπόλαιη. Πολλοί από τους κατοίκους κοινωνιών που χαρακτηρίζονται από οικονομολόγους και κοινωνιολόγους σαν «καπιταλιστικές» βομβαρδίζονται καθημερινά από ένα τσουνάμι διαφημίσεων «επιδεικτικής κατανάλωσης» (“conspicuous consumption”). Ακόμη και αγαθά που δεν είναι απαραίτητα για την καθημερινή επιβίωση προβάλλονται σαν να είναι. Μ' άλλα λόγια τέτοιες καταναλωτικές τάσεις δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο της ελληνικής κοινωνίας όπως υπονόησε η συγγραφέας αναφέροντας επανειλημμένα την «ελληνική νοοτροπία» (“Greek mindset” σσ. 105, 108) αλλά γενικότερα των λεγόμενων «καπιταλιστικών» κοινωνιών συμπεριλαμβανομένων χωρών όπως η Γερμανία και οι ΗΠΑ όπου πολλά από τα αγαθά που αγόραζαν οι Θεσσαλονικείς (και γενικότερα οι Έλληνες) παράγονται. Μάλιστα ίσως κάποιος θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει ότι η επιδεικτική κατανάλωση των Ευρωπαίων «εταίρων» ήταν όχι μόνο πιο επιδεικτική απ' αυτή των Ελλήνων όπως η παραγωγή αυτοκινήτων πολυτελείας αλλά επιπροσθέτως «ιμπεριαλιστική» δηλ. επεκτατική μέσω ενός συστήματος ασταμάτητης διαφήμισης και δανεισμού εντός

Ελλάδος που παρότρυναν την υπερκατανάλωση υποβοηθούμενοι από ενδογενείς παράγοντες όπως ελληνικές αντιπροσωπίες ξένων αυτοκίνητων (βλ. άρθρα της Βικιπαιδείας «Αντιπροσωπίες Αυτοκίνητων Ελλάδας» και «Αυτοκίνητο»). Δυστυχώς όμως μια τέτοια μίμηση των ξένων απεδείχθη οδυνηρή για πολλούς Έλληνες της μέσης τάξης, όπως αντιλήφθηκαν και οι συνομιλητές της συγγραφέως (σ. 101). Ίσως μπορεί κάποιος να επιχειρηματολογήσει ότι οι Έλληνες καταναλωτές τελικά έπесαν θύματα της δικιάς τους ιστορικής συναγωνιστικότητας για το ποιος θα κάνει τη μεγαλύτερη κατανάλωση δηλαδή ποιος ή ποια θα αποκτήσει τα περισσότερα αγαθά πολυτελείας (σ. 111). Όπως έγραψα το 1995, μια τέτοια τάση προς συναγωνιστικότητα χαρακτηρίζει την ελληνική κουλτούρα εξ αρχαιότατων χρόνων (*In Search of Excellence: Historical Roots of Greek Culture* <http://alexandermakedon.com/articles/GreekCulture.html>). Δυστυχώς στην προκειμένη περίπτωση ίσως η συναγωνιστικότητα να μεταφράστηκε πριν από την κρίση σε ένα είδος αχαλιναγώγητου δανεισμού (σ. 110). Με άλλα λόγια ίσως η κρίση να μην επήλθε λόγω της εξαιρετικά καταναλωτικής νοοτροπίας των Ελλήνων, αφού σε άλλες χώρες με ακόμη μεγαλύτερη «καταναλωτικότητα» δεν επήλθε μια παρόμοιου είδους πολύχρονη κρίση, άλλα λόγω ίσως κάποιου στοχευόμενου προγράμματος διαφημίσεων και «υπερδανεισμού» που σε συνδυασμό με την επιδεικτικότητα και συναγωνιστικότητα των Ελλήνων, την καταπίεση ευλόγων αιτημάτων του εργατικού κινήματος, κυβερνητική διαφθορά, έλλειψη κινήτρων για επενδύσεις, συνδικαλιστική αδιαλλαξία, έλλειψη αφιλοκερδούς οικονομικής συμπαράστασης από τους Ευρωπαίους εταίρους και συγχρόνως η διεθνής κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στο σύνολό τους προκάλεσαν τη πολύχρονη, πολύπονη και πολυδάπανη οικονομική κρίση.

Ένα άλλο παράδειγμα της σχεδόν ανεξέταστης «ως είναι» υιοθέτησης απόψεων από τη συγγραφέα είναι η άποψη μερικών από των συνομιλητών της ότι ένας από τους παράγοντες που προκάλεσαν την κρίση ήταν η χρήση πιστωτικών καρτών (Αγγλιστί “credit cards,” βλ. ενότητα «Διεθνείς Τραπεζίτες και Εταιρικοί Χρηματοδότες» Αγγλιστί “Global Bankers and Corporate Financiers” σσ. 100-104, επίσης σσ. 109, 111). Ενώ μπόρεσαν με τέτοιου είδους πιστωτικά και άλλα δάνεια να προμηθευθούν πολυτελή είδη όπως ακριβά αυτοκίνητα ή ρουχισμό οι συνομιλητές της συγγραφέως παραπονέθηκαν ότι δεν είχαν εκ των προτέρων επιμορφωθεί επαρκώς από τους πιστωτικούς οργανισμούς π.χ. από τράπεζες για τη συνετή χρήση των καρτών (σσ. 101-102). Η συγγραφέας δεν ανέφερε το γεγονός ότι ακόμη κι αν δεν χρησιμοποιούσαν τέτοιου είδους πιστωτικά δάνεια (κάρτες) πάλι δεν θα μπορούσαν να ξεπληρώσουν τα οποιαδήποτε χρέη τους αν έχαναν τις δουλειές τους και επομένως το εισόδημα τους (κι όπως έγινε). Αρά ίσως να μη προκλήθηκε η κρίση από ένα δήθεν καταχρηστικό δανεισμό άλλα από το γεγονός ότι πολλοί από τους Έλληνες έχασαν τα εισοδήματά τους. Με το να κατηγορούνται ή αυτοκατηγορούνται οι συνομιλητές της για τις δήθεν επιδεικτικές και άσωτες αγορές διαφόρων ειδών πολυτελείας ενοχοποιούνται τα θύματα της κρίσης αντί οι θύτες δηλαδή όσοι προκάλεσαν με τον α ή β τρόπο τη ραγδαία μείωση μισθών η την ανεργία. Ενοχοποιώντας τα άτομα που δανειστήκαν οι πραγματικές αιτίες για την κρίση παραμένουν σχετικά ανεξέταστες.

Μερικοί από τους συνομιλητές της συγγραφέως ανέφεραν σαν αποδεικτικό στοιχείο της κατάχρησης πιστωτικών καρτών το γεγονός ότι οι «παλαιότεροι» (γονείς ή παππούδες) δεν δανειζόντουσαν όπως οι σημερινοί (σ. 109). Οι πολυτελείς αγορές αντιπροσωπεύουν κατά τη γνώμη μερικών από τους συνομιλητές της συγγραφέως τη χαλάρωση παραδοσιακών αξιών.

Δυστυχώς η συγγραφέας δεν ανέλυσε ιστορικά παρόμοιες τάσεις του ελληνικού δημόσιου που κατά τη γνώμη διαφόρων ιστορικών οδήγησαν το κράτος σε συχνές χρεωκοπίες (π.χ. 1827, 1893, 1897, 1932). Αν οι προηγούμενες γενεές Ελλήνων δεν δανειζόντουσαν τότε πως εξηγείται μια τέτοια ιστορική αλυσίδα παρόμοιων χρεωκοπημένων;

Απουσιάζει από το βιβλίο της συγγραφέως μια συγκριτική ανάλυση οικονομικών κρίσεων που ιστορικά μαστίγωναν την Ελλάδα. Μια από τις κύριες αιτίες χρεωκοπήσεων ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι ξένες δυναστικές δυνάμεις δεν επέτρεψαν στις ελληνικές κυβερνήσεις την ελεύθερη δηλαδή δημοκρατική ανάπτυξη της οικονομίας. Μερικοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι κάτι τέτοιο συνέβη μέσω εξαναγκασμών προς όφελος ξένων δυνάμεων όπως επί παραδείγματι μέσω λιμενικών αποκλεισμών (η λεγόμενη «διπλωματία των κανονιοφόρων» Αγγλιστί “gunboat diplomacy” βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, βιβλία του Βεργοπούλου, Σβορώνου, Κορδάτου, Clogg κ.α.). Αυτό που προσπαθώ να επισημάνω σ’ αυτή τη βιβλιοπαρουσίαση είναι το γεγονός ότι η συγγραφέας αποδέχτηκε τις απόψεις των συνομιλητών της χωρίς να τις αναλύσει έτι περαιτέρω για του λόγου το αληθές.

Οι κίνδυνοι μιας ανεξέταστης υιοθέτησης «απόψεων» εκ μέρους αυτών που κάνουν κοινωνικές έρευνες (π.χ. ανθρωπολόγων, δημοσιογράφων, ιστορικών, κοινωνιολόγων, παιδαγωγών) είναι πολλοί όπως επί παραδείγματι η πιθανή μυθοποίηση της πραγματικότητας, η αφελής αντικατάσταση αντικειμενικών στοιχείων από φαντασιώσεις, η αποδοχή συμπερασμάτων που έχουν ψυχολογικές αντί καθαρά ορθολογικές αιτίες, η διάδοση κάποιας προπαγάνδας ή μια ανακριβής ή συνειδητά ή υποσυνείδητα ιδιοτελής αποκρυπτογράφηση απόψεων. Ας εξετάσουμε παραδειγματικά τη γνωστή περίπτωση της έρευνας που έκανε η πασίγνωστη ανθρωπολόγος Μάργκαρετ Μιντ (Margaret Mead) στη νησιωτική χώρα της Σαμόα (βλ. το βιβλίο της Μιντ «Ωριμάζοντας στη Σαμόα» Αγγλιστί *Coming of Age in Samoa*). Η Μιντ θεωρείται σα μια από τους ιδρυτές της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Κατά τη γνώμη του Νεοζηλανδού ανθρωπολόγου Ντέρεκ Φρήμαν (Derek Freeman) που όχι μόνο επανεξέτασε το βιβλίο της Μιντ άλλα επισκέφτηκε κι αυτός τη Σαμόα, οι κοπέλες με τις οποίες συνομίλησε η Μιντ της είπαν για τον α ή β λόγο ότι νόμισαν ήθελε ν’ ακούσει αντί να της πουν την αλήθεια σχετικά με τη σεξουαλική τους ζωή (βλ. το βιβλίο του Φρήμαν «Η Μοιραία Φάρσα της Μάργκαρετ Μιντ» Αγγλιστί *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead*). Φαίνεται ότι κατάλαβαν εκ των πρότερων τι ήθελε να μάθει από αυτές και αποφάσισαν να της στήσουν φάρσα «παραποιώντας» την αλήθεια. Με κανένα τρόπο δεν υπονοώ αναφέροντας τη περίπτωση Μιντ ότι κάτι παρόμοιο έκαναν και οι συνομιλητές της Δρ. Κοζαΐτη. Απλώς το αναφέρω για να επισημάνω πόσο σπουδαία είναι σε κάθε κοινωνική έρευνα που κάνει ο/η κάθε ερευνητής/ερευνήτρια να επανεξετάζει απόψεις βάσει αντικειμενικών στοιχείων δηλαδή να περιγράφει όχι μόνο τις προσωπικές απόψεις των συνομιλητών του/της άλλα και τους λόγους για τους οποίους τέτοιες απόψεις ίσως απέχουν από (ή τανάπαλιν αντικατοπτρίζουν) τη κοινωνική πραγματικότητα.

Μια άλλη παρατήρηση της συγγραφέως που δυστυχώς παρέμεινε αντικειμενικά ανεξέταστη είναι η δήθεν παράτυπη νοοτροπία που έχουν οι Έλληνες για την εργασία. Όπως έγραψε η συγγραφέας, οι Έλληνες ανέπτυξαν τη νοοτροπία αποκομιδής «... καλών μισθών με μια απειθάρχητη και παράτυπη ηθική εργασίας» (σ. 109 Αγγλιστί “... good wages for an undisciplined and capricious work ethic”). Συνεχίζει το κατηγορητήριο για τη δήθεν απειθάρχητη εργασιακή ηθική των Ελλήνων παραθέτοντας μια σειρά από απόψεις των συνομιλητών της που υποτίθεται κατέγραψε. Παρέλειψε δυστυχώς να αναφέρει το γεγονός

ότι βάσει στατιστικών στοιχείων από διάφορους οικονομικούς οργανισμούς, υπηρεσίες και περιοδικά (όπως επί παραδείγματι World Economic Forum) οι Έλληνες εργάζονταν πριν την κρίση κατά μέσο ορό πιο πολύ από κάθε άλλη Ευρωπαϊκή χώρα. Μια τέτοια αναφορά σε αντικειμενικά στοιχεία δίνει στον αναγνώστη μια πιο ισορροπημένη άποψη της ελληνικής εργασιακής πραγματικότητας.

Πως είναι δυνατόν μερικοί από τους συνομιλητές της συγγραφέως να αυτοκατηγορούνται ενώ συγχρόνως τα στοιχεία να υποστηρίζουν την αντίθετη άποψη; Κάποιες υπερβολικά αρνητικές κατηγορίες σχετικά με τη δήθεν τεμπελιά των Ελλήνων ίσως πρέπει να θεωρηθούν ως προπαγάνδα που μερικές φορές ακόμη και οι ίδιοι οι Έλληνες υιοθετούσαν. Αναλύω κάτωθι αυτό το κοινωνικό-ψυχολογικό φαινόμενο δηλαδή την υιοθέτηση προπαγάνδας από ανθρώπους των όποιων την ευημερία η προπαγάνδα προσβάλλει.

Η συγγραφέας περιέγραψε εκτενώς και σχεδόν σε κάθε κεφάλαιο του βιβλίου της τον πόνο και κατάθλιψη των συνομιλητών της (π.χ. βλ. ενότητα «Σε Αρρωστημένη Κατάσταση» Αγγλιστί “On Being Unwell” σσ. 80-84). Παίρνοντας αφορμή από μια παρατήρηση μιας εκ των συνομιλητών της για την «έλλειψη» θεραπευτικών κέντρων και τη μη χρήση κοινωνικών λειτουργών από τους Θεσσαλονικείς η συγγραφέας πήρε την πρωτοβουλία να «προωθήσει» αυτό το θέμα στη συζήτηση προσπαθώντας να μάθει τους λόγους για την προαναφερθείσα απόρριψη εκ μέρους των Θεσσαλονικέων των δυο αυτών θεσμών (Αγγλιστί οι κοινωνικοί λειτουργοί αποκαλούνται “social workers,” βλ. σ. 167). Κατά τη γνώμη των Θεσσαλονικίων συνομιλητών της συγγραφέως οι κοινωνικοί λειτουργοί είναι σχεδόν ανεπιθύμητοι. Ποιος ο λόγος γι αυτό; Κατά την γνώμη πάντα των Θεσσαλονικέων, είναι ανεπιθύμητοι επειδή ιστορικά βοηθούν μόνο τους φτωχούς (σ. 167). Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι εκφέροντας τέτοιου είδους γνώμη οι συνομιλητές της συγγραφέως υπαινίσσονται ότι όσοι δέχονται τη βοήθεια κοινωνικών λειτουργών υποτιμούν τους εαυτούς τους επειδή δίνουν την εντύπωση στους συνάνθρωπους τους ότι είναι κι αυτοί φτωχοί (που παρεμπιπτόντως προδίδει με τον πιο άμεσο τρόπο τις δίκες τους μεσοαστικές αντιλήψεις). Η ανθρωπολογική έρευνα της «εκ του σύνεγγυς» εξέτασης ηθών και εθίμων συνεπάγει και την απόλυτη ουδετερότητα του ερευνητή. Ίσως η συγγραφέας δεν τήρησε στην προκειμένη περίπτωση μια απόλυτη ουδετερότητα. Πως έτσι; Διαβάζοντας τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η συζήτηση για τα δυο προαναφερθέντα θέματα (σσ. 166-168) μου δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι η συγγραφέας πρόβαλε κάποια δική της «θετική» προτίμηση για τη χρήση θεραπευτικών κέντρων και κοινωνικών λειτουργών. Τέτοιου είδους «προβολές» ίσως επηρεάζουν τις απόψεις των «αθαγενών» ή τον τρόπο με τον οποίο τις εκφράζουν, αρά κλονίζουν το πρωτόκολλο της απόλυτης ουδετερότητας.

Η συγγραφέας γράφει στο βιβλίο της ότι οι Θεσσαλονικείς έχουν αντικαταστήσει τους θεραπευτές και κοινωνικούς λειτουργούς με τους φίλους τους και μέλη των οικογενειών τους (βλ. ενότητα «Η Κοινωνικότητα είναι Θεραπεία», Αγγλιστί “Sociality is Therapy” σσ. 168-170). Δεν προβληματίστηκε αν πράγματι τέτοιου είδους λύσεις όπως τα θεραπευτικά κέντρα και κοινωνικοί λειτουργοί αποτελούν μια «θετική» αντιμετώπιση κοινωνικό-οικονομικών προβλημάτων. Προσπάθησε να δικαιολογήσει την έλλειψη θεραπευτικών κέντρων και κοινωνικών λειτουργών σαν αποτέλεσμα όχι της πιθανής μη χρησιμότητάς τους, κάτι που σωστά ή όχι υπαινίσσονται οι συνομιλητές της, άλλα σαν αποτέλεσμα αντικατάστασης τους από άλλους εξίσου αναγκαίους κοινωνικούς θεσμούς (όπως η φιλία

και η οικογένεια). Απουσιάζει από το βιβλίο της συγγραφέως μια απόλυτα αμερόληπτη προσέγγιση σχετικά με τους δυο προαναφερθέντες κοινωνικούς θεσμούς (θεραπευτικά κέντρα και κοινωνικοί λειτουργοί). Αφού αποφάσισε να προωθήσει το θέμα αυτό στις συζητήσεις της θα μπορούσε να το εξετάσει από όλες τις πλευρές υπέρ και κατά αντί να υποθέσει τη χρησιμότητα των εν λόγω θεσμών. Επί παραδείγματι πολλοί Μαρξιστές θεωρούν τέτοιου είδους «θεραπευτικές» μεσολαβήσεις σα «μπαλωματικές» αντί αποτελεσματικές (βλ. τα βιβλία του Καρλ Μαρξ *Κεφάλαιο* και *Η Γερμανική Ιδεολογία*). Από την άλλη όμως οι θεραπευτές και κοινωνικοί λειτουργοί ίσως να έχουν την ικανότητα να μειώνουν το πόνο που προκαλούν οδυνηρές καταστάσεις όπως υποτίθεται έκαναν κοινωνικοί λειτουργοί στην Αμερική όπως επί παραδείγματι η Τζέην Άνταμς (Jane Addams) η οποία προσέφερε πολύτιμες κοινωνικές και παιδαγωγικές υπηρεσίες στα Ελληνάκια του Σικάγου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Αν μου επιτραπεί να παίξω το «συνήγορο του διαβόλου» θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η συζήτηση περί θεραπευτικών κέντρων και κοινωνικών λειτουργών ίσως έμμεσα ενοχοποιεί τα «θύματα» της κρίσης αντί να εξετάσει τις αιτίες της οικονομικής κρίσης που προκάλεσαν τόσο πολύ πόνο. Πως αυτό; Μιλώντας για θεραπευτικά κέντρα και κοινωνικούς λειτουργούς το βάρος της ευθύνης για την κρίση επιστρέφει έμμεσα σ' αυτούς που αρνούνται να βελτιωθούν προσωπικά. Μήπως όμως λύνοντας το οικονομικό πρόβλημα π.χ. μέσω ανεύρεσης μισθωτής εργασίας λύνεται συγχρόνως και το «ψυχολογικό»; Με άλλα λόγια μήπως είχαν εν μέρει δίκιο οι συνομιλητές της συγγραφέως να απορρίψουν τα θεραπευτικά κέντρα έχοντας καταλάβει ότι η ρίζα του προβλήματος δεν είναι οι προσωπικές τους συνήθειες που πρέπει να αλλάξουν άλλα κυρίως το οικονομικό σύστημα που τους αφαίρεσε τους πόρους για την επιβίωσή τους;

Όσο καλά καμουφλαρισμένη κι αν είναι η χειραγώγηση της συζήτησης στη προκειμένη περίπτωση από τη συγγραφέα υπό τη μορφή δήθεν ουδετέρων ερωτήσεων ίσως προκαλέσει δισταγμό εκ μέρους των υπό έρευνα «θαγενών» να εκφράσουν με πλήρη ειλικρίνεια δηλ. χωρίς να αισθάνονται ότι οι απόψεις τους θα επικριθούν από τον/την οποιοδήποτε/οποιαδήποτε ερευνητή/ερευνητρια αν δεν της πουν τις «σωστές» απόψεις. Κάτι ανάλογο ίσως συνέβη και στη περίπτωση της έρευνας που έκανε η προαναφερθείσα ανθρωπολόγος στη Σαμόα (Μάργκαρετ Μιντ) όπου οι ιθαγενείς ίσως απάντησαν ανειλικρινά σχετικά με τη σεξουαλική τους ζωή ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο τις προκαταλήψεις της ανθρωπολόγου: απάντησαν όπως πίστεψαν ήθελε η ανθρωπολόγος να απαντήσουν κι όχι αυθόρμητα όπως οι ίδιες θα απαντούσαν αν δεν είχαν ρωτηθεί ερωτήσεις με πολλά «υπονοούμενα». Ευτυχώς στην προκειμένη περίπτωση σχετικά με τις απόψεις των Θεσσαλονικέων οι συνομιλητές της συγγραφέως φαίνεται είχαν το θάρρος και την αυτοπεποίθηση να απαντήσουν ειλικρινά άσχετα αν είχαν δίκιο στις απόψεις τους ή όχι.

Τέλος θα ήθελα να επανέλθω στο θέμα που συζητήσα προηγουμένως σχετικά με το φαινόμενο της ιστορικής θεοποίησης προγόνων στην Ελλάδα όπως ίσως έκαναν οι συνομιλητές της συγγραφέως σχετικά με τους δήθεν μη χρεωκοπημένους τους προγόνους. Ίσως μερικοί εκ των νεοελλήνων συμπεριλαμβανομένων των Θεσσαλονικέων να πιστεύουν ότι υπάρχουν λύσεις αρκεί να «ευθυγραμμιστούν» στη συμπεριφορά τους μ' αυτή των «προγόνων» τους. Ίσως η μυθοποιημένη «προγονολατρία» δηλαδή η εντύπωση ότι οι πρόγονοί μας ήταν πολύ καλύτεροι από εμάς στον α η β τομέα της κοινωνικής μας ζωής δημιουργεί την εντύπωση ότι για να λύσουμε σημερινά προβλήματα πρέπει να τους

μιμηθούμε (βλ. επί παραδείγματι το θαυμασμό για τους «αρχαίους» του νεοέλληνα συγγραφέα Νίκου Καζαντζάκη σε πολλά από τα μυθιστορήματα του συμπεριλαμβανόμενου και του αυτοβιογραφικού του έργου *Αναφορά στον Γκρέκο*). Μερικοί από τους συνομιλητές της συγγραφέως ίσως να έλπιζαν σε ένα καλύτερο αύριο μέσω της επιστροφής τους στις παλιές παραδόσεις.

Όπως έχουν αποδείξει πολλές μελέτες της ανθρώπινης συμπεριφοράς ένας από τους τρόπους που μερικοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν οδυνηρές καταστάσεις είναι να αυτό-ενοχοποιούνται ακόμη κι αν δεν ήταν υπεύθυνοι για τέτοιου είδους καταστάσεις. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν η συγγραφέως είχε αναλύσει την πιθανότητα παρόμοιων φαινομένων αυτό-ενοχοποίησης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης. Επιπλέον των πολύ γνωστών θυμάτων βιασμών και άλλων πράξεων βίας, παρόμοια αισθήματα ένοχης έχουν καταγραφεί και ανάμεσα σε πληθυσμούς που υπέστησαν κάποια κατακλυστική φυσική καταστροφή. Επί παραδείγματι ξέρουμε από την ιστορία ότι άνθρωποι που δεν προκάλεσαν μια φυσική καταστροφή όπως π.χ. ένα σεισμό ή ένα τσουνάμι συχνά κατηγορούν τους εαυτούς τους για αυτό που συνέβη εξηγώντας την καταστροφή σαν αποτέλεσμα θεϊκού μένους δηλ. ότι ο Θεός τους τιμώρησε για τις αμαρτίες τους (βλ. το παράδειγμα του κατακλυσμού που περιγράφεται στην Πάλαια Διαθήκη). Είναι απορίας άξιον πως η συγγραφέως που υποτίθεται είναι άριστος γνωστής τέτοιων «ανθρωπολογικών» φαινομένων δεν επανεξέτασε τις απόψεις των συνομιλητών της που συχνά ενοχοποιούσαν τους εαυτούς τους για την κρίση για να ανακαλύψει κατά πόσο μια αντικειμενική ανάλυση βάσει οικονομικών στοιχείων δικαιολογεί μια τέτοιου είδους αυτό-ενοχοποίηση.

Κάτι άλλο που κατά τη γνώμη μου απουσιάζει από το βιβλίο της συγγραφέως είναι μια πιο εμβαθυμένη ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια μεγάλων οικονομικών κρίσεων όχι μόνο στην Ελλάδα άλλα παγκοσμίως. Είναι γνωστό στους μαθητές κοινωνικών φαινομένων ότι άνθρωποι που υπέστησαν μια οδυνηρή οικονομική κρίση τείνουν στη μυθοπλασία όπως επί παραδείγματι συνέβη μεσοπολεμικά μεταξύ του πρώτου και δευτέρου παγκοσμίου πολέμου στη Γερμανία με τη θεοποίηση των δήθεν αλάνθαστων Αρειανών προγόνων των Γερμανών. Όπως προανέφερα τέτοιου είδους θεϊκές ή ημί-θεοποιημένες οντότητες ίσως αποτελούν για τους ανθρώπους ένα ψυχολογικό σωσίβιο σωτηρίας όπως έγραψαν πολλοί αναλυτές κοινωνιών όπως επί παραδείγματι ο Νίτσε, Φρόντ και Μαρξ. Σε μερικές περιπτώσεις οι κρίσεις «εξηγούνται» από «λαϊκίζοντες» ηγέτες μέσω της εφεύρεσης αποδιοπομπαίων τράγων όπως επί παραδείγματι της εφεύρεσης των «κακών» Εβραίων από τους Ναζιστές που είχε σαν αποτέλεσμα και τη σχεδόν πλήρη εξαφάνιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ευθύνεται με άλλα λόγια ο αναλυτής κοινωνικών συνθηκών να μη σταματά απλά στις απόψεις και αυτοκριτικές των ανθρώπων που μελετά ποσό μάλλον να τις υιοθετεί έμμεσα μέσω της σιωπής του ή άμεσα με τα συμπεράσματά του.

Μπορεί ίσως να φανταστεί κανείς ότι αν η συγγραφέως είχε συνεργαστεί με μια ομάδα ερευνητών διαφόρων ειδικοτήτων τότε ίσως η έρευνά της να ήταν πιο «ολοκληρωμένη». Επί παραδείγματι μια κοινωνιολόγος θα μπορούσε να βοηθήσει στη συνάθροιση εντός αντιπροσωπευτικού πληθυσμιακού δείγματος δηλαδή μιας ομάδας ανθρώπων που στατιστικά «αντιπροσωπεύει» όλες τις κοινωνικές τάξεις του λαού της Θεσσαλονίκης. Ένας ιστορικός θα μπορούσε να «πλαισιώσει» ιστορικά τις οποιεσδήποτε απόψεις των Θεσσαλονικέων συγκρίνοντας τις με παρόμοιες απόψεις των κατοίκων στο παρελθόν. Ένας

ψυχολόγος θα μπορούσε να εξετάσει πιθανότητες μυθοποίησης, εσωτερίκευσης η αυτό-ενοχοποίησης. Μια δεύτερη ανθρωπολόγος να κατοικήσει στη Θεσσαλονίκη για αρκετό καιρό (ένα έτος;) για να μπορέσει να εξετάσει «εκ του εγγύς» τα ήθη και έθιμα των κάτοικων κατοικώντας ανάμεσα στους «κοινούς ανθρώπους» της συμπρωτεύουσας. Μια οικονομολόγος να αναλύσει το αληθές του λόγου βάσει οικονομικών στοιχείων. Η Δρ. Κοζαΐτης να είναι υπεύθυνη ως υποθέσουμε της ομάδας για τις συνεντεύξεις. Και ούτω καθεξής.

Το βιβλίο της Δρ. Κοζαΐτη έχει δημοσιογραφικά διαμάντια που όμως χρίζουν περαιτέρω επεξεργασίας, συζήτησης και έρευνας για να λάμψει πίσω από τη λάσπη της χρεωκοπίας η αλήθεια για την κρίση και τους ανθρώπους που την υπέστησαν. Συγχαίρω τη συγγραφέα για την τολμηρή της απόπειρα αποκρυπτογράφησης απόψεων στην Θεσσαλονίκη. Όσο παράδοξη κι αν φαίνεται η ευγνωμοσύνη μου δεδομένου ότι «ανακάλυψα» μεθοδολογικά και άλλα μειονεκτήματα του βιβλίου της, δεν είναι «κάλπικη». Αν εξάσκησα κριτική, το έκανα γιατί έτσι ορίζει το αληθές μιας αντικειμενικής αν και ομολογουμένως εκτενούς «βιβλιοπαρουσίασης». Γνωρίζω όμως ότι από την κριτική ανάλυση συνήθως ξεπηδούν κοινωνικά θαύματα αυτογνωσίας που οδηγούν (όπως σωστά παρατήρησε η Δρ. Κοζαΐτης) στην λυτρωτική μεταμόρφωση (σ. 213). Γι' αυτό και μόνο το λόγο το βιβλίο της Δρ. Κοζαΐτη αξίζει επαίνου γιατί έδωσε την ευκαιρία στους κατοίκους της συμπρωτεύουσας με τους οποίους συνομίλησε άλλα και στο βιβλιοπαρουσιαστή και αναγνώστες της ακόμη και σε αυτούς που ίσως ασκούν δριμύτατη κριτική στη μεθοδολογία της να «αποχωρήσουν» ανανεωμένοι, αποφασισμένοι και διαφωτισμένοι. Θεωρώ ότι το βιβλίο της Δρ. Κοζαΐτη αποτελεί ένα πολύτιμο ιστορικό αρχείο απόψεων, ανοίγει ελπιδοφόρους κοινωνικούς ορίζοντες, προκαλεί μελλοντικές έρευνες, δημιουργεί πλατφόρμες πιθανής συνεργασίας και τέλος αναζωπυρώνει συζητήσεις κοινωνικών κρίσεων των οποίων οι αιτίες ίσως παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό ανεξιχνίαστες χωρίς την αιχμή θάρρους, έρευνας και καταγραφής απόψεων από επιστήμονες όπως η Δρ. Κοζαΐτης.
